

EL CATALÀ A MÚRCIA

M. ÀNGELS VILADOT I PRESAS*
“Revista de Catalunya”, nº 164 (2001)

L’educació escolar, i sobretot la pressió dels mitjans de comunicació, ha minat profundament el vocabulari dels dialectes espanyols (Viladot, 1999). Els resultats de nombroses enquestes demostren que la joventut, en els territoris corresponents on es parlaven profusament aquests dialectes, ha perdut gairebé tot el cabal lèxic dels grans. Només en comptades ocasions els joves que viuen en localitats molt petites i essencialment agrícoles comparteixen el lèxic dels seus avis. Així, doncs, els joves es refereixen a libel·lula, a papallona o a marieta de set punts, per exemple, amb aquests mateixos noms, igualment que tots els joves espanyols. Val a dir, però, que els joves no constitueixen un grup d’informadors fidedignes, ja que, en nombroses ocasions, amaguen el seu coneixement (passiu) de dialectalismes. El fet és que, en molts casos, temen semblar rústics si admeten familiaritat amb els dialectes o subdialectes dels seus respectius indrets (Viladot, 1993).

Com sigui, els resultats d’unes enquestes recollides a diferents poblacions de Múrcia (Sempere, 1995) ens informen que a Archena, per exemple, els joves coneixien tan sols un 25% del vocabulari dialectal; a Torre Pacheco no tan sols ignoraven el lèxic tradicional, sinó que s’expressaven sense el seseo característic dels seus pares i els seus avis. A Cehegín, d’altra banda, responien sistemàticament amb la paraula espanyola estàndard. Ara bé, quan se’ls estirava de la llengua, admetien que hi havia una altra manera per referir-se a certes coses, però que això era només com parlaven els seus avis. Així, responien *renacuajo* al dibuix de la cria del capgròs, però poc després afegien: “Bé, la meva àvia diu *cullaretas*”. Altres vocables sobreviuen com petrificats en frases fetes. També els nois van respondre davant del dibuix del ratpenat amb aquesta mateixa paraula normativa, mentre que els jubilats d’un club de pensionistes unànimement es decidiren per *morciguillo*. És significatiu el fet, des d’un punt de vista per a la dialectologia en general, que, en l’actualitat, molts joves d’aquestes contrades ja no reconeixen *morciguillo* amb el significat de ratpenat, però continuen utilitzant aquesta paraula en la frase “*Fumas más que un morciguillo*”. Sembla, doncs, que en l’extensió metafòrica o en la fossilització d’una paraula es manté el significat a través del temps, tot i que el significat s’ha difuminat amb anterioritat.

L’embranzida en el segle XX dels mitjans de comunicació i de les autopistes de la informació afavoreix noves formes de vida i, en un batre d’ulls, totes aquestes varietats de les parles locals seran fòssils d’un passat no gaire llunyà. Aquests dialectes formen part de la identitat del lloc on es parlen, sens dubte mutable i canviant, i s’adapten als nous entorns i a les noves circumstàncies. És indiscutible que l’estudi dels dialectes, com a parles locals diferenciades de la llengua d’origen i per les distintes

* Agraïxo al senyor Ernest Núñez Gómez de León (murcià i erudit bibliòfil) la seva informació sobre la història de Múrcia i la població murciana i l’amabilitat que ha tingut localitzant i deixant-me part de la bibliografia per poder fer aquest treball.

disciplines socials, té un interès per ell mateix. Però, a aquest interès intrínsec, s'hi suma el fet de la importància d'informar els joves que els seus pares, els seus avis i els seus besavis (i així remuntant-nos molts segles enrere) parlaven amb varietats lingüístiques diferents de la llengua normativa, homogeneïtzada pels mitjans de comunicació i per l'emigració de molts joves a les ciutats. Deixar constància d'aquesta meravella lingüística i cultural (dels dialectes i els subdialectes locals) i dels motius i les circumstàncies històriques que l'afavoriren constitueix, sense dubte, una tasca de construcció de la humanitat i, per tant, enormement emocionant.

El debat sobre si el murcià és un dialecte, una parla de trànsit, una varietat parlada o l'espanyol que es parla a Múrcia, ofereix un ampli panorama crític. Passant per alt aquest debat d'una manera intencionada, només aportaré la idea expressada per Muñoz Garrigós (1995) per tal de deixar clars els motius pels quals, en el present treball, utilitzo, segons convé, el terme *dialecte* o bé *parles murcianes*.

Des d'un punt de vista diacrònic, es pot emprar el terme *dialecte murcià* per tal de designar una situació històrica delimitada cronològicament i geogràficament i forjada successivament amb la incorporació de distints codis i normes lingüístiques, com l'àrab, el mossàrab, l'aragonès, el català-valencià i l'andalús sobre una base inicial castellana. Però també s'ha de dir que des d'un punt de vista sincrònic la situació lingüística actual no ens faculta per continuar utilitzant aquesta denominació. En cerca d'una més gran precisió científica es fa servir el terme *parles murcianes* per designar el conjunt de peculiaritats fonètiques, morfosintàctiques i lèxiques que, avui dia, s'observen en els actes locutius de les persones autòctones o d'antic arrelades en aquesta regió. Així, l'embranchada de l'idioma general ha anat reduint les possibilitats de generació dels antics dialectes i la tendència generalitzada és que les peculiaritats dialectals s'han aixoplugat en reductes geogràfics limitats, parcel·les d'activitats clarament sumides en la tradició i, des del punt de vista social, en segments de població allunyats dels circuits culturals estandarditzats. Observem, doncs, que certs pòsits dialectals han sobreviscut i, fins i tot, algunes d'aquestes peculiaritats lèxiques han estat admeses pels òrgans rectors de la llengua general.

Tot i això, en aquest article empro el terme *murcià* amb el significat de dialecte espanyol que no tan sols es parla a la província de Múrcia, sinó també en part de les províncies frontereres d'Alacant, Albacete, Jaén, Granada i Almeria. Podem assentar que l'àmbit físic de les parles murcianes (o subdialectes) queda delimitat geogràficament per una figura geomètrica en els extrems de la qual se situarien els rius Júcar, Vinalopó i Almanzora; la línia divisòria establerta per aquest darrer es prolonga fins als límits de la serra del Segura i el polígon queda definitivament tancat amb la serra d'Alcaraz. Les terres que queden dins d'aquestes fronteres són la conca del riu Segura amb les seves diferents varietats comarcals (Muñoz Garrigós, 1986).

INFLUÈNCIA HISTÒRICA DEL CATALÀ A MÚRCIA

Els comentaris sobre la influència del català en el murcià es remunten, com a mínim, a principis del segle XIX. El viatger francès Alexandre de Laborde, acompanyant i guia de Napoleó en la campanya espanyola, notava que els murcians

parlaven la llengua espanyola però “amb poca propietat... ja que barregen algunes paraules àrabs i valencianes” (1816: 152; citat a Sempere Martínez, 1995).

Com veurem més endavant, sembla del tot indiscutible que s’ha de considerar l’actual dialecte murcià com a fruit del contacte entre les llengües catalana i castellana durant els segles XII-XIV. Zamora Vicente (1967: 343-344) menciona que en el vocabulari del murcià abunden aragonesismes, valencianismes i catalanisms. Hi ha autors (per exemple, Sempere Martínez, 1995) que argumenten que molts dels aragonesismes no són sinó catalanisms revestits fonèticament i morfològicament per lleis lingüístiques del castellà. En aquesta línia, Veny (1984: 225) ens diu que “no és just catalogar termes com *bajoca* ‘mongeta tendra’, *chulla* ‘tros de carn’, *gemecar* ‘gemegar’ i *melsa* ‘melsa’ entre els aragonesismes del murcià, quan per les mateixes raons podríem agrupar-los amb els catalanisms”. Torreblanca (1976: 92) també es va haver d’enfrontar al mateix dilema en la seva monografia sobre la parla de Villena, un subdialecte murcià enclavat al nord-est de la zona. Així, per exemple, ens diu: “A Villena, hi ha paraules que conserven els grups inicials llatins pl-, cl- i fl-. En la majoria dels casos, considero aquestes paraules com catalanisms. No obstant això no tinc proves per rebutjar un probable origen mossàrab o aragonès. Atès que l’aportació lingüística catalana, en la parla de Villena, és inferior únicament a la castellana, m’inclino a considerar com catalanisms la major part de les paraules villenenses l’evolució fonètica de les quals no hagi seguit la norma castellana, sinó la catalana, encara en els casos on la norma sigui la mateixa per al català, l’ aragonès i el mossàrab. S’exceptuen les paraules àmpliament documentades en aragonès o mossàrab llevantí, i corrents en català, la procedència de les quals en la parla villenense és indeterminable”. Notem també l’observació de Soler García (1972: 15) en relació amb la parla de Villena: “Suposem que ens trobem en presència d’aquell madrileny que tant s’estranya de sentir dir «*tiés pie ñaco*», i que li diem el següent paràgraf «*Perete, que’s un pinchico mu minso, rosigó la pelaya de la rustidera y s’enzapó a [sic] yuz con présoles sin dengún regomeyo*». Segurament es quedaria com si li haguéssim parlat en xinès. I no és precisament en xinès en el que li hem parlat, sinó en valencià, sense saber-ho”. La implicació aquí és que el sufix *-ete* en *Perete* és un catalanisme com ho són *pinchico*, *minso*, *rosigó*, *pelaya*, *rustidera*, *yuz* (cat. lluç), *présoles* i *regomeyo*.

Un dels grans impulsos al reconeixement de la influència catalana en el murcià va venir de la mà de García Soriano (1932), autor del *Vocabulario del dialecto murciano*, obra que continua essent encara fonamental. García Soriano ressaltà el gran influx catalano-valencià en el vocabulari murcià. Segons ens assenyala, gairebé la meitat del lèxic peculiar de la regió és d’origen català. També Veny (1984: 225) avalua l’abast de catalanisms en el còmput total de vocabulari murcià en gairebé un 50%. Però abans que García Soriano, Grieria (1929) ja havia consignat una considerable relació de catalanisms en el *Vocabulario muciano* de Sevilla (1919; reeditat l’any 1990).

Muñoz Garrigós (1986) afirma encertadament que el murcià és el resultat de l’hibridisme que, com a conseqüència dels avatars de la Reconquesta, tingué lloc entre el castellà i el català. Colomina (1997), per la seva banda, ha estudiat la influència en els textos murcians dels segles XIII-XVII i ens mostra que els catalanisms són abundants en l’agricultura i la pesca, però també en activitats urbanes com la construcció o la indústria tèxtil. En relació amb les terres alacantines que utilitzen el dialecte murcià en l’actualitat, Montoya (1986: 193-218) ha trobat l’ús del català en processos judicials

públics de mitjan i finals del segle XVII a Elda i Oriola, i postula una pervivència del català en aquestes poblacions fins aproximadament el 1720 i el 1750, respectivament. D'altra banda, diversos lingüistes i professionals universitaris han convingut a reconèixer els nombrosos vocables d'origen aragonès i valencià-català i la hibridació que suposà del castellà i el català a conseqüència de la Reconquesta (Muñoz Garrigós, 1986: 151).

SITUACIÓ SOCIOLINGÜÍSTICA EN LA BAIXA EDAT MITJANA

La conquesta cristiana en el segle XIII de les terres murcianes, aleshores sota el domini dels musulmans, iniciada per Jaume I d'Aragó i culminada per Alfons X de Castella, suposà l'establiment en aquell territori d'una massa important de repobladors que parlaven diverses varietats romàniques.

Implantada la sobirania castellana sobre el regne de Múrcia, mancava encara una repoblació cristiana efectiva. Així doncs, la rebel·lió duta a terme pels musulmans l'any 1264 significà un nou replantejament de la necessitat imperiosa colonitzadora. L'any 1266 Jaume I assentà 10.000 homes d'armes per repoblar les terres i al servei "*del adelantado de Castilla, don Alfonso García*" (Rubio García, 1978: 67). El mateix autor ens recorda la crònica d'Alfons X quan explica que "*porque non podía aver gente de la su tierra que la poblasen, vinieron y e poblaron muchos catalans de los que eran venidos a poblar en el reino de Valencia*".

També les cròniques catalanes s'ocupen amb més o menys detall de tots aquests esdeveniments. Per exemple, Bernat Desclot (citat per Rubio García, 1967-68: 284) resumeix la campanya de la manera següent: "*El rey d'Aragó establí Múrcia e liura-la als homes del rey de Castela. E puy anà per tota la terra de Múrcia ab sa host e conqués tots los castels e les viles que els sarranys tenien e-l [sic] regne de Múrcia; si que no y romàs negun sarray qui poder agués, sinó ministrals e lauradors. E puy lo rey d'Aragó, quant hac tot lo regne de Múrcia conqués, liura-lo als procuradors del rey de Castela e tornasse-n abtotes ses gens en sa terra*". Ara bé, el cronista més explícit en aquest sentit fou Ramon Muntaner, el qual és reiteradament citat en estudis sobre la influència lingüística catalana en el murcià arran del seu comentari sobre el català parlat a Múrcia en la seva Crònica: "*E com la dita ciutat hach presa e poblada tota de cathalans, e axí mateix Oriola e Elx e Guardamar e Alacant e Cartagena e los altres llochs; sí que siats cert, que tots aquells qui en la dita ciutat de Múrcia o els davant dits llochs són poblats, són vers cathalans e parlen del bell catalanesch del món*" (vegeu Sempere, 1995).

De tota manera, Menéndez Pidal (1919: 482) ens fa notar que Ramon Muntaner escrigué la seva crònica l'any 1335, seixanta-nou anys després de l'entrada de Jaume I, i, a partir d'aquí, rebutja la veracitat de les afirmacions de Muntaner sobre l'apogeu comentat anteriorment del català a Múrcia i suggereix que l'aragonès fou la llengua escrita per aquells catalans.

A partir de l'anàlisi dels *Llibres de Repartiment*, podem veure, amb una aproximació força acurada, quina era la situació sociolingüística de la regió murciana a la Baixa Edat Mitjana. L'edició del *Repartimiento de Múrcia, anys 1271-1273*, la dugué

a terme Torres Fontes (1960; 1971). Els percentatges dels repobladors cristians oscil·laven, en el grup repobrador català, des d'un 40% o un 50% a Múrcia, a un 25% a Oriola i un 15% a Lorca; i en el grup castellà, des d'un 55% a Lorca a un 20% a Múrcia i Oriola. A la comarca d'Oriola, incorporada des del 1308 com a governació del Regne de València a la Corona catalano-aragonesa, l'ús del català es mantindrà fins als segles XVII-XVIII (Montoya, 1986; Abad, 1994). En la regió de Múrcia la llengua catalana segurament desaparegué cap al 1400 (Montoya, 1986; Pocklington, 1988), encara que a la comarca de Cartagena molt probablement resistí fins al 1500 (Grandal, 1986).

Gual Camarena (1962: 306) realitzà un estudi exhaustiu sobre els cognoms i l'origen dels repobladors cristians, i reafirma la hipòtesi d'una majoria catalana repobladora. Després de repassar tots els noms que apareixen en el *Repartimiento*, ofereix les estadístiques següents: *Catalans d'origen precís*: ilderdenses, 51; tarraconenses, 37; barceloneses, 34; gerundenses, 22. *Catalans d'origen genèric*: 964. El grup de *Catalans d'origen precís* es dedueix pel comentari concret sobre la procedència d'aquests repobladors. El segon grup, *Catalans d'origen genèric*, es refereix als noms, els cognoms i els oficis dels quals delaten filiació catalana. Ens trobem amb denominacions com: *Amalt, Ferrer, Fuster, Bernat, Carboner, Castel, Martorell, Paner, Ripoll, Tornel, Deusevol, Argenter, Especier, Graner, Vaquer, Berber, Ostalric, Talla, Torner*, entre una llarga llista que, segons Gual Camarena, en molts casos poden ser cognoms i en molts altres poden ser oficis. Això no obstant, Sempere (1995: 22) dubta d'aquesta afirmació, ja que no veu clar que el *Repartimiento*, que fou escrit en castellà, proporcionés els noms d'oficis en català. A més, si tal i com indica Torres Fontes (1960: XIII), l'escrivà del *Repartimiento* fou el català Bernat Ermengol, és ben difícil suposar-li tantes lliscades bilingües en la redacció d'aquesta part del manuscrit, quan a la resta utilitzà el castellà. De manera que hem de suposar que ens trobem davant d'un inventari únicament de cognoms. Gual Camarena (1962: 308) també fa menció dels "neovalencians" (València s'havia reconquerit no feia més de quaranta anys), dels provençals i un mallorquí. Pel que fa als aragonesos, és òbvia la dificultat de diferenciar l'onomàstica castellana de l'aragonesa. Per tant, aquest estudiós es limita a incloure únicament el nombre d'aragonesos dels quals ens indica la seva procedència: turolenses, 38; saragossans, 37; oscenses, 30. En un altre apartat menciona el nombre de conversos, genovesos, navarresos, llombards, jueus i gent de nacionalitats diverses. El balanç estadístic (Gual Camarena 1962: 309) es presenta aclaparadorament favorable a la presència catalana: catalans, 1.108 (39%); aragonesos, 105 (3%); altres de la Corona d'Aragó, 70 (2%). El total de la Corona d'Aragó és, doncs, 1.283 persones que representen el 45%. En el recompte Gual Camarena també ens aporta les dades següents: castellans, 517 (18%); desconeguts, 504 (17%); musulmans, 463 (16%) i altres procedències: 68 (2%). Total pobladors: 2.835.

Les baralles entre Castella i Aragó sobre l'establiment de fronteres no es van acabar amb la repoblació de Múrcia. La lluita civil a Castella entre els infants de la Cerda i el Rei Sancho IV afavorí que l'any 1289 l'Infant Alfons de la Cerda lliurés el regne de Múrcia a l'Aragó, quan en realitat el rei *jure* castellà era Sancho IV. Escarmentat d'aquest precedent, l'any 1296 Jaume II, nét de Jaume I el Conqueridor, emprengué la conquesta del regne murcià. Encara que l'opinió generalitzada de molts historiadors actuals és que la invasió fou ràpida i incruenta, el fet que Lorca no fos conquerida fins a finals de l'any 1300, quan la contesa havia començat el maig de l'any 1296, demostraria la fortíssima resistència que trobà Jaume II (Rosselló Verger, 1986:

15; Estal, 1985: 7). Per fi, l'any 1304, i per mediació del rei Don Dionís de Portugal, el conflicte castellano-aragonès es va acabar (Font i Rius, 1951: 123-124). Una vegada més es dibuixà la línia fronterera, ara amb guanys substancials per a l'Aragó, ja que rebé la ribera esquerra del Segura i la Conca del Vinalopó, incloent-hi places com Villena, Alacant, Elx, Oriola i Guardamar. Més endavant, a partir del tractat de Torrellas, s'establí la línia divisòria que aproximadament s'utilitzà segles més tard per delimitar les províncies d'Alacant i Múrcia l'any 1833. En qualsevol cas, l'etapa aragonesa de Jaume II (1296-1304) suposà l'ús del català com a llengua cancelleresca. A Massià (1989: 49, 178 i 266) trobem el testimoni de les cartes redactades en català des de Múrcia de Bernat de Sarrià, de Pere de Montagut, procurador de València, i de Ferrer de Cortell, *batlle general de Múrcia*, a Jaume II. També és molt probable que aquesta etapa cancelleresca del català a Múrcia suposés l'augment del nombre de catalans que s'hi traslladaren a viure.

A partir dels moviments migratoris esmentats a les terres murcianes, hem de pressuposar que la colonització catalana de Múrcia comportà una etapa de bilingüisme que fóra la causant de l'actual substrat català. Rubio García (1967-68: 63) ens diu: "És evident que aleshores es produí una confluència i una síntesi entre ambdues cultures. I si en la llengua dominà ben aviat Castella, els documents particulars de l'època de Sancho IV són ja en castellà, penso que durant molt de temps es produí un estat de bilingüisme i, encara que la repoblació castellana i la Cancelleria oficial imposaren aviat el seu criteri, el català queda en cognoms, topònims, vocabulari i en molts hàbits dels mateixos habitants". Així doncs, des d'un punt de vista lingüístic, la majoria dels medievalistes murcians suposen una etapa poliglota catalano-castellana-aragonesa amb una castellanització progressiva i lenta (Díez de Revenga, 1986: 464).

Una contribució de la presència catalana a Múrcia a tenir en compte és la de Sempere (1995). Aquest estudiós estableix l'extensió geogràfica de quaranta-set catalanisms lèxics del murcià. Les conclusions del seu treball confirmen, amb dades recollides sobre el terreny, la imatge que ja ens donaven els diversos vocabularis dialectals de la regió murciana: una considerable abundància de l'element català a Oriola, un índex més gran de catalanisms a la comarca de Cartagena i una incidència menor en les parles de l'oest murcià. L'examen detallat d'aquests quaranta-set mapes lèxics del domini murcià li permeté observar conjunts de feixos d'isoglosses que testimonien una realitat de substrat català i certs patrons concrets de distribució d'aquest substrat. Des d'un punt de vista territorial, un nombre considerable de catalanisms del murcià ultrapassen Múrcia i troben el seu límit a l'orient andalús o, fins i tot, a la meitat de les províncies de Jaén, Granada i Almeria (aquesta província és la que rebé una influència més gran). Un aspecte important són els catalanisms marítims, l'extensió dels quals es constata en costes tan allunyades de Múrcia com la malaguenya, la gaditana i fins i tot l'africana. En qualsevol cas, existeix, com és de suposar per raons històriques i geogràfiques, una concentració de catalanisms més elevada en la zona oriental murciana. Aquesta afirmació es fa patent especialment en la "línia Jumilla-Mazarrón" que divideix la regió murciana en dues parts des del punt de vista lèxic: a l'oest el més freqüent és trobar castellanisms, aragonesismes o bé catalanisms adaptats fonèticament i influïts en gran part pels efectes de l'etimologia popular. Pel contrari, a l'est apareixen catalanisms en comptes dels seus equivalents castellans o simplement catalanisms més ben preservats fonèticament i semànticament. Naturalment, a tot això s'ha de dir que els catalanisms del murcià representen un

percentatge ínfim comparat amb el vocabulari general de Múrcia que és castellà en la seva majoria. Es tracta, doncs, d'un nombre reduït de lèxic fonamentalment de caràcter rural i pesquer que ha sobreviscut a través dels segles i ha arribat fins a l'actual segle XXI. Existeix, a més, un feix d'isoglosses significatiu i lògic que caracteritza l'ús dels pescadors de l'est com a més catalanitzat que el dels mariners del sud. Això ho corroboren paraules com *pámpol-pámpano*, *palomina-palometa*, *llobarro-lobarro*, *escate-angelote*, *mabre-magre* i *bacoreta-albacoreta*.

No hi ha dubte que el català es parlà a Múrcia. Les causes de la influència lèxica catalano-aragonesa s'expliquen pel desplaçament a Múrcia de gent procedent de la Corona d'Aragó no tan sols durant la Reconquesta, sinó també durant l'ocupació de Jaume II entre 1296 i 1304, i, en aquest sentit, les dades del *Repartimiento* de Múrcia i de les cròniques ens donen suficient informació. Si bé és cert que no existeixen documents explícits en relació amb la utilització del català parlat per part de nuclis de murcians a l'època medieval (a excepció de la controvertida crònica de Ramon Muntaner), el material i els estudis dialectals aportats fins avui dia demostren un substrat lèxic català que es remunta a l'edat mitjana.

Tal vegada molts dels murcians que durant el segle XX immigraren a terres catalanes, batejats despectivament amb el mot *xarnegos*, foren o són descendents d'aquells repobladors catalans i qui sap si de la noblesa medieval catalana.